

Dubravka Mihajlović¹, Edisa Kecap²
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

BeLL istraživanje – Benefiti od učenja u odraslom dobu u Srbiji³

Apstrakt: U radu su predstavljeni i analizirani rezultati BeLL istraživanja u Srbiji – Benefiti od učenja u odraslom dobu. BeLL je komparativna studija realizovana u deset zemalja, koja je imala za cilj da ispita benefite od pohađanja opšteobrazovnih, a ne stručnih kurseva. Rad se jednim delom osvrće na osnovne karakteristike BeLL studije, a drugim delom je usmeren na prikaz i interpretaciju rezultata istraživanja ove studije u Srbiji. U radu se analizira samo jedan deo rezultata i to onaj koji daje generalnu sliku o benefitima od učenja u odraslom dobu u Srbiji. Istraživanje je pokazalo da su benefiti od pohađanja opšteobrazovnih kurseva višestruki te da oni dotiču različite životne aspekte i domene, ali i različite uloge odraslih polaznika.

Ključne reči: učenje u odraslom dobu, benefiti od učenja, opšteobrazovni kursevi.

Okviri BeLL studije

BeLL (Benefits of Lifelong Learning) predstavlja transevropski istraživački projekat, odnosno komparativnu studiju koja je ispitivala benefite od učenja u odra-

¹ MA Dubravka Mihajlović je istraživač pripravnik na Institutu za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, doktorand na Katedri za andragogiju.

² Edisa Kecap je istraživač pripravnik na Institutu za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, doktorand na Katedri za andragogiju.

³ BeLL projekat (2011–2014) je finansiran od strane Evropske komisije u okviru toka finansiranja EU pod nazivom „Studies and Comparative Research (KA 1)”. Pored autora ovog rada, sledeće organizacije i osobe su doprinele ovom istraživanju: dr Bettina Thöne-Geyer & dr Marion Fleige (German Institute for Adult Education DIE); profesor Jyri Manninen, dr Matti Meriläinen & BA Anina Kornilow (University of Eastern Finland); profesor Monika Kil (Donau-Universität Krems); dr David Mallows & dr John Vorhaus (University of London, Institute of Education, UK); profesor Javier Diez (University of Barcelona, CREA Research Centre, Spain); dr Petra Javrh & dr Natalija Vrečer (Slovenian Institute for Adult Education SIAE, Slovenia); dr Hana Danihelková (Association for Education and Development of Women ATHENA, Czech Republic); dr Irena Sgier (Swiss Federation for Adult Learning SVEB, Switzerland); profesor Simona Sava (Romanian Institute for Adult Education IREA, Romania); dr Katarina Popović (Adult Education Society AES, Serbia) i dr Paola Zappaterra (Associazione di donne Orlando AddO, Italy).

sлом dobu u deset evropskih zemalja. Partneri na BeLL projektu bili su univerziteti, privatni i javni istraživački instituti, udruženja i nevladine organizacije, i po prvi put su koristili zajednički radni model da bi sproveli istraživanje. Društvo za obrazovanje odraslih je bilo nosilac projekta u Srbiji, koja je imala ulogu *tihog* partnera na projektu i učestvovala u svim fazama istraživanja.

Cilj BeLL studije je bio da proširi bazu znanja o opštem obrazovanju odraslih, ali i bazu znanja o zemljama koje su učestvovala u projektu, budući da svaku zemlju karakteriše specifični kontekst u kome se opšte obrazovanje odvija. Drugim rečima, cilj je bio da se dobije sveobuhvatna slika o svim potencijalnim benefitima od opšteg obrazovanja odraslih u deset evropskih zemalja. Svaka zemlja je, između ostalog, imala zadatak da tumači saznanja o benefitima od učenja uvažavajući sve svoje specifičnosti. Ova studija je ispitala benefite od neformalnog i dobrovoljnog obrazovanja odraslih koje je ispitanik pohađao u svoje slobodno vreme i koje je zasnovano na njegovim interesovanjima, a koje je u vezi sa razvojem odrasle osobe koja je pohađala opšteobrazovne, a ne stručne kurseve. Opšteobrazovni kursevi nemaju (bar ne direktno) za cilj razvoj veština koje su u vezi sa tržištem rada, zapošljavanjem i zapošljivosti, iako su i takvi benefiti u ovom istraživanju dobijeni i tretirani. Dakle, osnovna svrha ovog komparativnog istraživanja bila je da istraži lične i socijalne benefite odraslih koji su učestvovali u nekom opšteobrazovnom kursu u poslednjih 12 meseci.

Prethodne studije o širim benefitima od doživotnog učenja su pre svega bile fokusirane na stručno obrazovanje i obuke (VET) i njegove benefite koji se odnose na finansijski aspekt (veći prihodi, na primer) kako na individualnom tako i na društvenom nivou. Međutim, prednost i bogatstvo BeLL istraživanja jeste u tome što obuhvata benefite od opšteg, a ne stručnog obrazovanja odraslih, odnosno širi opseg i raznovrsne aspekte u životu pojedinca. Ova vrsta učenja odraslih se u nekim ranijim studijama definiše kao aktivnosti učenja iz ličnih razloga koje su povezane sa interesovanjima (Desjardins, 2003, str. 11).

Imajući u vidu razliku između stručnih kurseva i onih koji to nisu, smatramo da je neophodno da dodatno objasnimo zašto smo u Srbiji bili naklonjeni korišćenju termina *opšte obrazovanje*, a ne *liberalno*, kako su ga neki partneri projekta nazivali, a pritom vodeći računa o izvorima i terminologiji koju koristi projekat. Rodžers (1996, prema Manninen & Meriläine, 2014) je definisao dve vrste obrazovanja odraslih. Prema njemu, postoje stručni vidovi obrazovanja odraslih koji vode do diplome koju nudi formalni obrazovni sistem i postoje programi stručne obuke odraslih koji ne vode do uobičajenih stepena kvalifikacije, usmereni su i na nezaposlene i zaposlene, a nude sertifikate. Druga grupa programa su programi koji nisu stručni i nisu nužno akreditovani. To su programi koji vode do sticanja bazičnih veština i usmereni su na lični razvoj, pokrivaju širok spektar

tema (na primer rukotvorine, umetnost, sport) i programi usmereni na socijalni razvoj (na primer programi za roditelje, za žene i slično). Druga vrsta programa se smatra liberalnim obrazovanjem odraslih. Za potrebe ovog istraživanja, u Srbiji se koristio pojam opšte obrazovanje. Često je nejasna razlika između stručnog i opšteg, odnosno liberalnog obrazovanja odraslih, naročito ako se uzme u obzir da postoji razlika da li je liberalno obrazovanje odraslih definisano iz organizacijske tačke gledišta (koji provajder organizuje aktivnosti učenja) ili iz ličnog ugla (koji su motivi učenja i učestvovanja – rekreativni ili stručni) (Manninen & Meriläine, 2014, str. 11).

Dalje, okosnicu ovog istraživanja činilo je i definisanje pojma benefit, a odredba koja je korišćena zasnovana je na pristupu *širi benefiti od učenja* (Wider Benefits of Learning) i taj pristup su koristili istraživači na primeru u Velikoj Britaniji (Schuller et al., 2001) i Finskoj u studiji o benefitima od učenja u odraslom dobu (liberal adult education) (Manninen, 2010).

Ciljevi i zadaci studije su formulisani tokom početnih faza projekta a razvijani su i tokom istraživanja. Prema finalnom izveštaju (Final report, 2014), ciljevi BeLL studije su: razumeti, precizirati i razvijati definicije i kategorizacije benefita u istraživanju obrazovanja odraslih; dokumentovati i tumačiti benefite polaznika opažene iz učešća u liberalnom obrazovanju odraslih u deset evropskih zemalja; ispitati razlikovanje ovih nalaza za različite grupe učesnika u odnosu na pol, godine starosti, radni status, vrstu i temu kursa; opisati povezanost između prijavljenih benefita od opšteg obrazovanja odraslih i karakteristika pohađanog kursa kao što su teme, metode podučavanja, grupe učenika, stilovi podučavanja, učenje kultura, ličnost nastavnika, i razviti iz hipoteza institucionalne uslove koji su povezani sa individualnim i društvenim benefitima; proširiti bazu znanja i kontekst o opštem obrazovanju odraslih u deset evropskih zemalja koje učestvuju u projektu i tumačiti rezultate o uočenim benefitima od učenja s obzirom na njihovo stanje i kontekst (Final report, 2014, str. 5).

Pregled metodoloških postavki istraživanja

BeLL je empirijska studija koja kombinuje kvalitativne i kvantitativne metode istraživanja. Upotreba ovakve metodologije, odnosno kombinovanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda svakako je doprinela bogatijim podacima o izuzetno složenim fenomenima koji su bili predmet istraživanja. Kil i saradnici (Kil et al., 2012) ističu da se, uprkos različitim teorijskim i metodološkim pristupima, istraživački radovi u ovoj oblasti ukrštaju u dve tačke: oni dele isto centralno pitanje i oni smatraju da je analiza širih benefita od učenja jedino moguća uz pomoć

multidimenzionalnog istraživačkog pristupa. Za razliku od mnogih istraživanja, u ovoj oblasti BeLL traga za individualnim benefitima (koji svakako mogu imati posledice i na društveni nivo), a prikupljanje podataka je zasnovano na iskustvima polaznika opšteobrazovnih kurseva.

Za potrebe istraživanja definisano je 14 kategorija benefita koje su operacionalizovane i korišćene u radu na terenu, ali i za tumačenje i izveštavanje. Kao osnova su korišćeni relevantni izvori i definicije iz takozvanog rečnika benefita „Core Benefits Glossary”, koji je posebno priređen za ovo komparativno istraživanje (Final report, 2014). To su sledeći benefiti: lokus kontrole; samoeфикаsnost; tolerancija, poverenje; društvene mreže; osećaj svrhe u životu; građanski i društveni angažman; građanske kompetencije; mentalno blagostanje; fizičko zdravlje; zdravstveno ponašanje; benefiti koji se odnose na rad; porodica i promene u obrazovnim iskustvima. Sve ove kategorije imaju i svoje potkategorije, koje su pomogle da se određeni odgovori koje je teže svrstati adekvatno rasporede. U kvalitativnoj analizi je korišćena i dodatna kategorija benefita pod nazivom *veštine i sposobnosti*. Većina kategorija i potkategorija i kvantitativnog i kvalitativnog dela istraživanja mogu se naći u tabelama koje su korišćene u daljem tekstu i tumačenjima.

Instrument istraživanja, odnosno upitnik sastojao se iz četiri seta pitanja. Prvi set je obuhvatio pitanja u vezi sa karakteristikom kurseva (broj pohađanih kurseva, naziv i tema kursa, trajanje kursa u časovima i provajder kursa). Drugi set pitanja se odnosio na benefite koje su ispitanici uočili nakon pohađanja kursa. Treći set pitanja je obuhvatio bio-socijalne karakteristike polaznika (pol, godine, obrazovni nivo, radni status.) Konačno, četvrti set pitanja je bio namenjen onim ispitanicima koji su imali potrebu da daju povratnu informaciju o samom istraživanju i upitniku, ali i onima koji su bili voljni da učestvuju u intervjuima, zbog čega je izrađen i poseban protokol u okviru kvalitativnog dela ovog istraživanja.

Uzorak istraživanja činili su ispitanici stariji od 18 godina koji su u prethodnih godinu dana pohađali (i završili) neki opšteobrazovni kurs u minimalnom trajanju od 24 kontakt sata, a koji nije nužno u vezi sa poslom, već više sa ličnim razvojem polaznika.

Početna istraživačka namera je bila da svaka od pomenutih zemalja učesnica prikupi 1000 upitnika. Srbija je u toj nameri i uspela i, tokom nekoliko meseci prikupljanja podataka (od septembra 2012. do marta 2013. godine), prikupljeno je 1015 upitnika (od toga 966 validnih upitnika). Proces prikupljanja podataka u Srbiji je umnogome bio izazovan. Ako se ima u vidu to da je ovim istraživanjem trebalo obuhvatiti veliki broj ispitanika, jedna od strategija prikupljanja podataka je bila pronalaženje ispitanika preko institucija, a kriterijum odabira institucija je bila njihova ponuda opšteobrazovnih kurseva. Jedan od izazova koji je bio u

vezi sa prikupljanjem podataka jeste nepostojanje evidencije o polaznicima koji su pohađali kurseve, što je ujedno i poznata 'boljka' (ne)formalnog obrazovanja (i sistema) u Srbiji. U mnogim institucijama ne postoje sistematizovani podaci o polaznicima koji su pohađali kurseve. Ova činjenica je ujedno i zid koji se ne može preskočiti, posebno kada je reč o pitanju brige za kvalitet kurseva koji se nude. Bez upuštanja ovom prilikom u razmatranje ovog izuzetno važnog pitanja, a čija se aktuelnost može opravdati i nekim od rezultata našeg istraživanja, čini se opravdanom pretpostavka da se ispitivanju kvaliteta kurseva, kao i ispitivanju efektivnosti, i dalje ne pridaje dovoljna pažnja, ali i da se često ne razume potreba da se to čini.

Bio-socijalne karakteristike polaznika

Kada je reč o bio-socijalnim karakteristikama polaznika (pol ispitanika, godine starosti, obrazovni nivo i radni status ispitanika), podaci su prikazani u Tabeli 1.

Tabela 1: Prikaz bio-socijalnih karakteristika polaznika (struktura uzorka istraživanja)

Pol ispitanika	Frekvencija	Procenat (%)
Muški	272	28,2
Ženski	694	71,8
Ukupno	966	100,0

Starost ispitanika	Frekvencija	Procenat (%)
15–24	253	26,2
25–36	453	46,9
37–49	135	14,0
50–64	77	8,0
65–92	36	3,7
Ukupno	954	98,8
Nedostaje	1	1,2
Ukupno	966	100,0

Obrazovni nivo ispitanika	Frekvencija	Procenat (%)
Nezavršena osnovna škola	98	10,1
Osnovna škola	9	0,9
Trogodišnja ili četvorogodišnja srednja škola	353	36,5
Viša škola	99	10,2
Fakultet ili postdiplomski nivoi obrazovanja	407	42,1
Ukupno	966	100,0

Radni status ispitanika	Frekvencija	Procenat (%)
Zaposlen sa punim radnim vremenom	295	30,5
Zaposlen sa nepotpunim radnim vremenom	35	3,6
Samozaposlen ili honorarno zaposlen	106	11,0
Obavljam posao od kuće	10	1,0
Redovni student	195	20,2
Studiranje uz rad	64	6,6
U penziji/prevremeno penzionisan	71	7,3
Nezaposlen	190	19,7
Ukupno	966	100,0

S obzirom na pol, može se uočiti dominacija žena u uzorku, čak 71,8% naspram 28,2% muškaraca. Kada je reč o starosti ispitanika, uočljivo je da dominiraju ispitanici koji pripadaju kategoriji od 25 do 36 godina starosti i oni zauzimaju gotovo polovinu uzorka, čak 46,9%. Ukoliko njima pridodamo ispitanike koji pripadaju kategoriji starosti od 15 do 24 godine (26,2%), kategoriji koja je druga po zastupljenosti u našem uzorku, uočava se dominacija mlađih odraslih ispitanika. Ovo jednim delom može biti i rezultat načina prikupljanja podataka (podaci su se prikupljali i onlajn putem, te je možda ovo više pogodovalo pomenutim starosnim grupama). Ako dalje posmatramo starosnu strukturu, slede ispitanici koji pripadaju kategoriji starosti od 37 do 49 godina (14%), zatim kategoriji od 50 do 64 godine starosti (8%), a najmanje je ispitanika koji pripadaju kategoriji preko 65 godina. Kada je reč o poslednjoj kategoriji, najčešće je reč o polaznicima Univerziteta za treće doba koji su pohađali kurseve stranih jezika i računara. S obzirom na obrazovni status ispitanika, najviše je ispitanika visokog obrazovanja. Ovaj podatak ne iznenađuje i opet potvrđuje pravilo da ovakva grupa najčešće participira u različitim oblicima obrazovanja. Druga kategorija po zastupljenosti su ispitanici sa završenom trogodišnjom ili četvorogodišnjom školom (36,5%). Ipak, treba imati u vidu da veliki broj naših ispitanika čine studenti, odnosno da oni u velikoj meri „pokrivaju ovaj deo uzorka“, a da je istraživanje registrovalo poslednji završeni nivo obrazovanja. Ispitanici koji nisu završili osnovnu školu polaznici su programa *Funkcionalnog osnovnog obrazovanja odraslih* i u okviru ovog programa pohađaju predmete koji se po svojim karakteristikama mogu podvesti pod opšteobrazovne kurseve. Još jedna od bio-socijalnih karakteristika ispitanika je i radni status. Iz Tabele 1 se može videti da je najviše zaposlenih ispitanika (30,5%). Pored toga, varijeteti zaposlenih (sa nepotpunim radnim vremenom, samozaposleni ili honorarno zaposleni, oni koji obavljaju posao od kuće) dominiraju u našem uzorku. Ovo se može objasniti i time da su kursevi njima možda dostupniji u finansijskom smislu, ali i da je (iako to nije primarni razlog njihove participacije) participacija u ovim kursevima posebno naglašena zbog potreba koje diktira radni angažman.

Jedno od pitanja u upitniku registrovalo je i koliko opšteobrazovnih kurseva su naši ispitanici pohađali u proteklih 12 meseci. Ponuđene opcije su bile jedan kurs, dva kursa, tri kursa, više od tri kursa. S obzirom na ovo pitanje, rezultati istraživanja su sledeći: najveći broj naših ispitanika je pohađao jedan kurs (66,6%); dva kursa je pohađalo 14,7% ispitanika; tri kursa je pohađalo 14,8% ispitanika i više od tri kursa je pohađalo 3,9% ispitanika. Kada je reč o više kurseva, najčešće se radi o kursevima stranih jezika, gde se svaki novi nivo učenja stranih jezika tretirao kao zaseban kurs.

Osnovne karakteristike kurseva

Pored bio-socijalnih karakteristika polaznika, drugi set podataka odnosi se i na same karakteristike kurseva. U tom smislu, izdvojeni podaci odnose se na provajdere kurseva, glavne kategorije kurseva, teme kurseva. Prikaz provajdera opšteobrazovnih kurseva koje su naši polaznici pohađali dat je u Tabeli 2.

Tabela 2: Provajderi opšteobrazovnih kurseva koje su ispitanici pohađali

Provajderi opšteobrazovnih kurseva u Srbiji	Frekvencija (981)	Procenti (%)
Radnički, narodni ili otvoreni univerzitet	80	8,2
Univerzitet za treće životno doba	41	4,2
Centar za kulturu, čitaonice, galerije, muzeji, biblioteke	66	6,7
Nevladina organizacija ili udruženje građana	174	17,7
Privatna firma/organizacija	370	37,7
Stručna udruženja	111	11,3
Kursevi pri univerzitetu	83	8,5
Kursevi pri osnovnoj ili srednjoj školi	105	10,7
Samoorganizovani kurs	96	9,8
Nešto drugo	0	0,0

Iz Tabele 2 se može videti da najveći broj polaznika dolazi iz privatnih firmi, organizacija. Ovaj podatak i ne iznenađuje s obzirom na to da ovu kategoriju posmatramo dvojako: njoj pripadaju i firme, kompanije i radne organizacije koje svojim zaposlenima pružaju obrazovne sadržaje u vezi sa njihovim osposobljavanjem i usavršavanjem. Sa druge strane, ovde su (i to u većoj meri) privatne škole stranih jezika i računara, a koje okupljaju veliki broj polaznika i koje već dugo odlikuje brz odgovor na potrebe polaznika i pažljivo osluškivanje potreba tržišta.

Nevladine organizacije i udruženja građana po zastupljenosti su na drugom mestu. Ovaj podatak je zapravo svojevrsna potvrda mesta i uloge koju trenutno zauzimaju u obrazovnom sistemu u Srbiji i koju grade nekoliko decenija unazad. Pored toga, moramo imati u vidu i činjenicu da se programi koje ovakve organizacije nude u velikoj meri poklapaju sa sadržajem opšteobrazovnih programa koji su obuhvaćeni BeLL istraživanjem – „građansko, mirovno i interkulturalno obrazovanje, 'meke' veštine i interpersonalni odnosi, programi osnaživanja i ličnog razvoja, opšte obrazovanje i kultura, političko opismenjavanje... obrazovanje za roditeljstvo i porodični život, zdravstvena prevencija...” (Medić, Popović i Milanović, 2008, str. 24).

Stručna udruženja zauzimaju treće mesto na listi provajdera kurseva koje su naši ispitanici pohađali. Ako se ima u vidu da je u BeLL istraživanju koncipiran opšteobrazovni kurs, može se reći da se ovaj tip provajdera prema dobijenim podacima kotira iznenađujuće visoko. Iznenađujuće, pre svega, s obzirom na odlike obrazovnih sadržaja koje nude, specifični, *tailor made* programi, organizacijom ciljani seminari i drugi organizacioni oblici (Medić, Popović i Milanović, 2008, str. 23). Sve ove karakteristike po prirodi ne odgovaraju karakteristikama BeLL kurseva. U tom smislu smatramo da bi bilo zanimljivo malo više razmatrati programsku orijentaciju stručnih udruženja i ispitati kako polaznici percipiraju tu ponudu, kao i koliko je ona značajna za njihov razvoj. Konačno, tu se može tragati za (ne)vidljivom granicom između ličnog i profesionalnog razvoja.

Sledeća grupa provajdera pozicionirana na našoj listi jesu provajderi koji istupaju iz okrilja neformalnog obrazovanja. Reč je o kursovima pri osnovnim i srednjim školama. Ovaj podatak bi na prvi pogled mogao da bude iznenađujući, s obzirom na to da su ovde i kursevi pri osnovnoj školi, a da su u istraživanju mogli da učestvuju samo ispitanici stariji od 18 godina (iako su se javljali i polaznici koji imaju 15 godina). Naime, u ovom istraživanju su učestvovali i polaznici Funkcionalnog osnovnog obrazovanja odraslih. Ovaj deo uzorka smatramo veoma važnim. Iako se na prvi pogled može učiniti da oni u nekom smislu narušavaju koncept opšteobrazovnih kurseva (ako se uzme u obzir činjenica da pripadaju formalnom obrazovanju), ipak novi predmeti *Odgovorno življenje u građanskom društvu*, *Osnovne životne veštine* i sadržaji poput stranih jezika i računara svakako se poklapaju sa sadržajem BeLL kurseva. Takođe, uključivanje ovih ispitanika je bilo značajno i radi ispitivanja eventualnih razlika u benefitima s obzirom na različiti obrazovni nivo ispitanika.

Samoorganizovani kursevi su sledeći na listi provajdera kurseva koje su naši ispitanici pohađali. Pod njima se prvenstveno misli na individualne časove (najčešće u vezi sa muzikom, solo pevanjem, sviranjem muzičkih instrumenata).

Iznenadujuće mali broj polaznika dolazi iz kategorije *radnički, narodni i otvoreni univerziteti*. Iznenadenje je utoliko veće što se sadržaji kurseva koje nude (i njihova raznovrsnost) poklapaju sa sadržajima za kojima se tragalo u okviru ovog istraživanja. Ovaj podatak se može posmatrati i kao svojevrsna potvrda toga da oni gube bitku sa privatnim organizacijama koje nude tematski slične sadržaje i da više nemaju primat kada je reč o neformalnom obrazovanju. To je i rezultat činjenice da ove institucije već dugo „ne raspolažu adekvatnim kadrovima, prostorom i materijalno-tehničkim sredstvima i, kao takve, funkcionišu na granici postojanja, dok samo jedan manji broj njih radi uspešno” (Medić, Popović i Milanović, 2008, str. 22).

Kursevi pri univerzitetu su sledeći na našoj listi. Oni pripadaju formalnom obrazovanju, ali po samom sadržaju oni odgovaraju onome što bi se svrstalo u opšteobrazovne kurseve.

Centri za kulturu su takođe našli svoje mesto na listi provajdera kurseva koje su naši ispitanici pohađali. To se može objasniti na relaciji sadržaja za kojima se u istraživanju tragalo, a ovakve organizacije karakteriše „kulturna ponuda i razni kursevi i obuke pod jednim krovom” (Medić, Popović, Milanović i 2008, str. 24).

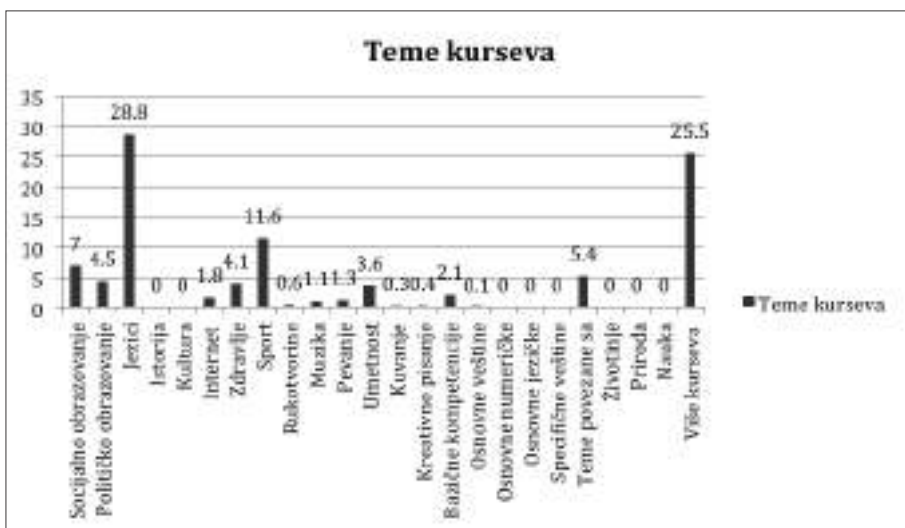
Konačno, na listi provajdera našli su se i Univerziteti za treće životno doba (a koji se negde javljaju kao ogranci već pomenutih radničkih, narodnih i otvorenih univerziteta).

Za naše istraživanje je važna i raspodela polaznika prema kategoriji kurseva. Bazično, kursevi su razvrstani u nekoliko kategorija: društveno i političko obrazovanje, jezici i humanističke nauke, *ICT*, zdravlje i sport, kreativne aktivnosti, veštine i kompetencije, teme povezane sa poslom, životinje i priroda, nauka. U Tabeli 3 se može videti raspodela kurseva koje su naši polaznici pohađali, a s obzirom na bazične kategorije kurseva.

Tabela 3: Kategorija kursa koji su ispitanici pohađali

	Procenti (%)
Društveno i političko obrazovanje	11,5
Jezici i humanistički sadržaji	29,0
ICT	1,8
Zdravlje i sport	15,7
Kreativne aktivnosti	7,4
Veštine i kompetencije	3,6
Teme povezane sa poslom	5,4
Životinje i priroda	
Nauka	
Više kategorija	25,5
Ukupno	100,0

Najviše polaznika je bilo uključeno u kurseve koji su u vezi sa učenjem stranih jezika. Za njima su odmah sadržaji u vezi sa sportom. Sledi društveno i političko obrazovanje, a zatim kreativne aktivnosti. Nešto manje su zastupljene teme povezane sa poslom (BeLL studija je u manjoj meri bila usmerena na ove sadržaje). Može se videti da je lista kategorija kurseva u velikoj meri u skladu sa prethodno predstavljanim provajderima kurseva. Pored toga, može se uočiti da dominiraju društveni i humanistički sadržaji. Operacionalizacijom ovih kategorija kroz teme, dobijeni su podaci predstavljeni u Grafikonu 1.

Grafikon 1: Teme kurseva koje su ispitanici pohađali

Grafikon 1 pruža nešto detaljniji uvid u teme kurseva koje su polaznici pohađali. Teme uglavnom prate prethodno pomenute kategorije.

Pregled i interpretacija nekih od nalaza u vezi sa benefitima

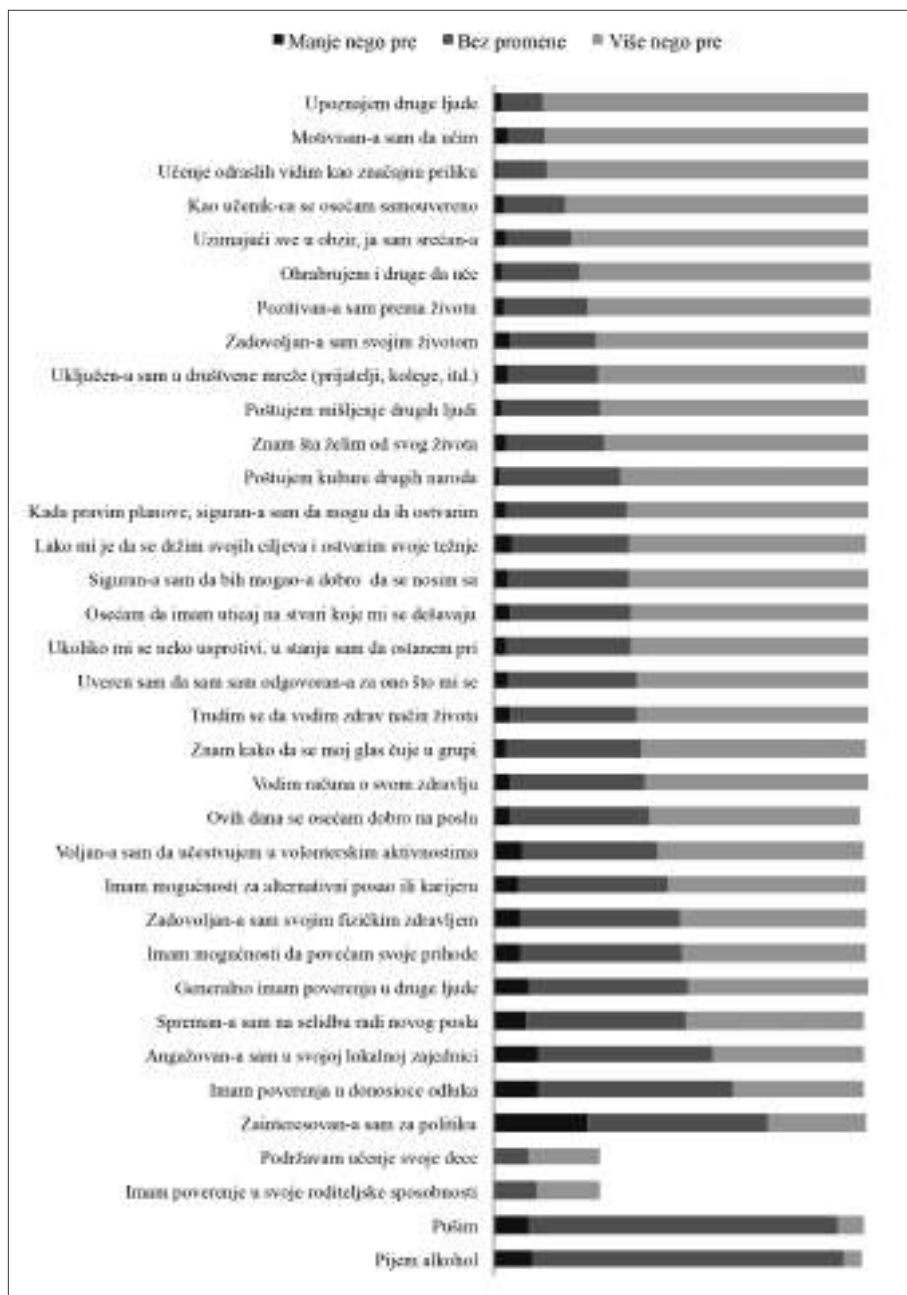
S obzirom na obim BeLL studije, odlučili smo da za potrebe ovog rada predstavimo podatke dobijene kroz kvantitativni deo istraživanja. Takođe, odabrani su oni rezultati studije koji ukazuju na generalnu sliku o benefitima, bez upuštanja ovom prilikom u razmatranje nastanka i toka razvoja benefita, karakteristika kurseva koje najviše doprinose razvoju određenih benefita i pojedinačnih karakteristika polaznika koji te benefite uživaju.

Istraživačka namera da se registruju benefiti od pohađanja kurseva je realizovana na dva načina. Jedan od njih je bio pomoću registrovanja promena koje su se desile u životu ispitanika nakon pohađanja kursa. Promene su se odnosile na različite životne aspekte i domene, ali i na različite uloge koje zauzimaju. U upitniku je bilo 40 tvrdnji, formulisanih sa ciljem da se ti različiti domeni, aspekti i uloge obuhvate na najbolji način, odnosno ispita da li je i do kojih promena došlo. Ispitanici su imali zadatak da, u odnosu na sadržaj tvrdnje, označe da li je došlo do promena i u kojoj meri. Sedmostepenom skalom su registrovane promene od *mnogo manje nego pre* do *mnogo više nego pre* (pohađanja kursa). S obzirom na pluralitet sadržaja opšteobrazovnih kurseva, ali i kompleksnost koncepta koji se istražuje, bilo je veoma teško dobiti sliku o benefitima isključivo kroz unapred formulisane tvrdnje. Ovo nas dovodi do drugog načina registrovanja benefita, a on je realizovan pomoću pitanja otvorenog tipa. Ispitanici su sami odgovarali na to koje kratkoročne i dugoročne koristi prepoznaju nakon pohađanja kursa. U narednom delu rada će biti predstavljeni rezultati u vezi sa pomenutim načinom dve kategorije pitanja.

Kada govorimo o prvom načinu registrovanja benefita, podaci su prikazani u Grafikonu 2.

Ono što se na prvi pogled može uočiti kada se pogleda Grafikon 2 jeste činjenica da je došlo do promena u životu naših ispitanika nakon pohađanja kursa. Do promena je došlo s obzirom na lokus kontrole, samoefikasnost, toleranciju, poverenje, društvene mreže, osećaj smisla u životu, građanski i volonterski angažman, građanske kompetencije, mentalno blagostanje, benefite povezane sa poslom, fizičko zdravlje, ponašanje u vezi sa zdravljem, porodicu, promene u obrazovnom iskustvu, kompetencije. Gotovo kod svih tvrdnji promene idu u pravcu *mnogo više nego pre*. Naravno, ovo još uvek ne govori o kvalitetu samih promena, te je u tom smislu potrebno nešto detaljnije analizirati tvrdnje koje su prikazane u Grafikonu 1.

Kao što se može videti, na prvom mestu je to da sada polaznici mnogo više nego pre upoznaju druge ljude. Ova promena se delom može podvesti pod nešto što odlikuje učenje kroz ovakav organizacioni oblik. Ipak, zanimljivo je dalje ispitivati da li i na koji način kursevi šire socijalne mreže polaznika. Značajne promene u vezi su sa domenom obrazovnog iskustva polaznika (*motivisan sam da učim, učenje odraslih vidim kao značajnu priliku, kao učenik se osećam samouvereno, ohrabrujem i druge da uče*). U tom smislu, možemo reći da uključivanje u kurseve dovodi do značajnog pogađanja njihove uloge kao učenika. Dok prethodne tvrdnje ukazuju na promene koje su se desile njima kao učenicima i koje se odnose i na stav prema obrazovanju, četvrta tvrdnja iz promena u vezi sa obrazovnim iskustvom direktno se odnosi na aktivitet, a to dokazuje da sada ohrabruju i druge da uče.

Grafikon 2: Promene kod polaznika nakon pohađanja kursa

Veoma visoko su kotirane i promene koje se odnose na mentalno blagostanje ispitanika. Njih smo posmatrali preko tvrdnji *uzimajući sve u obzir, ja sam srećan/srećna i zadovoljan/zadovoljna sam svojim životom*. S obzirom na kompleksnost onoga što obuhvata, ovaj nalaz smatramo izuzetno važnim i svakako ogromnim resursom za dalja istraživanja u vezi sa relacijom sreća–zadovoljstvo životom–pohađanje opšteobrazovnih kurseva. U tom smislu, bilo bi zanimljivo videti šta u vezi sa situacijom učenja dovodi do ovih promena ili kako teče razvoj benefita i u kom razvojnom stadijumu benefita se javlja ova kategorija mentalnog blagostanja.

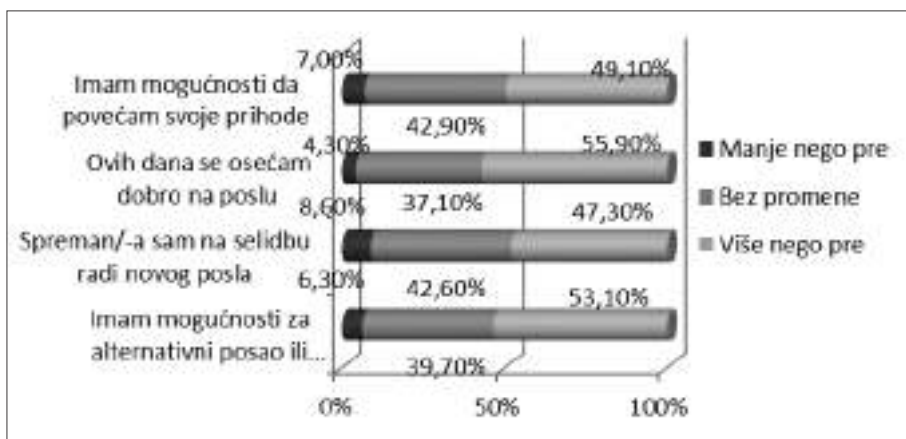
Do promena je došlo i u domenu tolerancije, pa polaznici izjavljuju da sada više nego ranije *poštuju mišljenje drugih ljudi i poštuju kulturu drugih naroda*. Razlog veće tolerancije može se tražiti u okviru samih sadržaja kurseva; postoje kursevi gde se više uči o kulturama drugih naroda (npr. učenje stranih jezika), gde postoji šansa da se razbiju eventualne predrasude. Takođe, kada je reč o poštovanju mišljenja drugih ljudi, neki od razloga se mogu potražiti i kroz različite metode kurseva na kojima se više vežba strpljenje prilikom slušanja drugih, razumevanje njihovih stavova i slično.

Do promena je došlo i u domenu lokusa kontrole. Ispitanici izveštavaju da, nakon pohađanja kursa, sada više nego pre veruju u ostvarenje planova koje prave, osećaju da imaju uticaj na stvari koje im se dešavaju i uvereni su da su sami odgovorni za ono što im se dešava. Vrlo sličan je i nivo promena veza za samoefikasnost. Tako ispitanici izveštavaju da im je sada lakše da se drže svojih ciljeva i ostvarenja težnji, sigurni su da bi mogli bolje da se nose sa neočekivanim događajima te da su više u stanju da ostanu pri onome što žele, čak i ako im se neko usprotivi. Ovo su značajne promene u vezi sa njima kao ličnostima, pa ovu grupaciju benefita smatramo izuzetno značajnom.

Do određenih promena došlo je i kada je reč o benefitima u vezi sa poslom. Grafikon koji sledi prikazuje tvrdnje pomoću kojih je registrovano do kakvih je promena došlo kada je reč o profesionalnom domenu života.

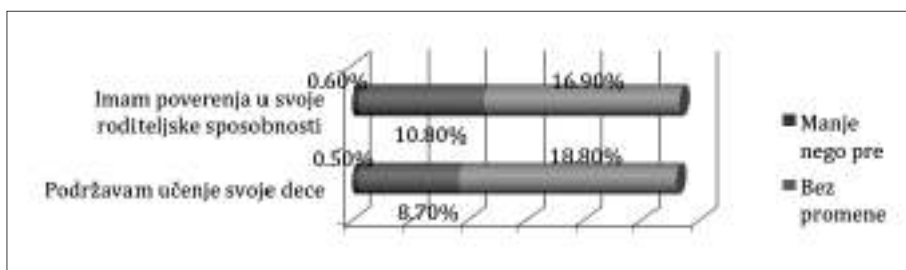
Kada je reč o ovoj kategoriji benefita, najviše je došlo do promena koje ispitanici osećaju na svakodnevnom nivou, odnosno ispitanici su izvestili da se poslednjih dana bolje osećaju na poslu. Ovo svakako može biti posmatrano i kao deo opšteg boljitka (a u kontekstu prethodno pomenutog mentalnog blagostanja). Nešto manja, ali opet prisutna promena jeste promena u vezi sa alternativnim poslom ili karijerom. Kada je reč o ovoj promeni, vrlo je moguće da su ispitanici kroz kurs stekli određena znanja ili veštine koje im daju mogućnost da promene posao. Moguće je da je reč i o kontaktima koje su stekli, a koji im omogućuju da dalje razrađuju svoju mrežu profesionalnih kontakata. Nešto manja je promena iskazana kroz tvrdnju *imam mogućnost da povećam svoje prihode*. Ovde

se može pretpostaviti da su kurs na neki način *unovčili*, odnosno stekli određene kompetencije koje mogu da im uvećaju prihode. Dalje bi bilo veoma interesantno ove podatke ukrstiti sa radnim statusom ispitanika i malo detaljnije ispitati kako je došlo do tih promena. Konačno, najmanje je (ali opet u velikoj meri) došlo do promene u vezi sa spremnošću na selidbu radi novog posla. Moguće je da je ovo zbog toga što ova tvrdnja direktno otvara pitanje aktiviteta koji ne dotiče samo profesionalni aspekt života već zalazi u niz drugih životnih promena. Generalno posmatrano, benefiti u vezi sa poslom su izuzetno značajni.

Grafikon 3: Benefiti povezani sa poslom

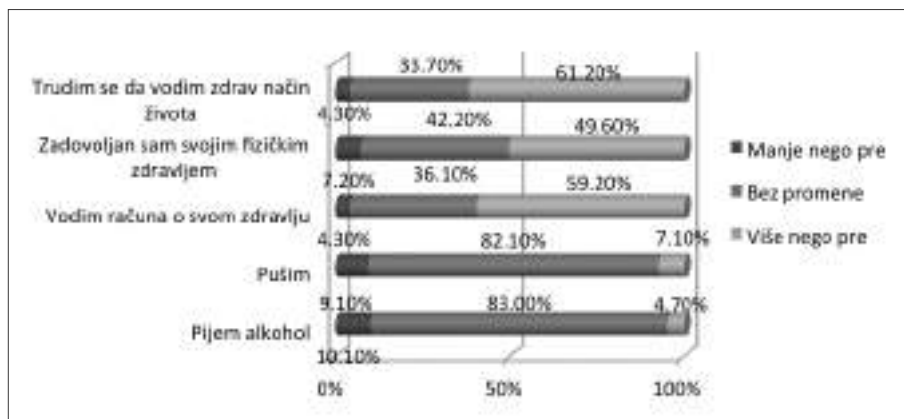
Registrowanje promena u vezi sa porodicom nije obuhvatilo ceo uzorak, s obzirom na činjenicu da je ovaj deo upitnika bio namenjen samo onim osobama koje imaju decu starosti ispod 18 godina. Benefiti koji dotiču porodicu, a pre svega roditelje, prikazani su u Grafikonu 4.

Grafikon 4: Benefiti u vezi sa porodicom

Veliki deo ovog dela uzorka izjavljuje da sada više nego ranije ima poverenja u svoje roditeljske sposobnosti. Opet, ovde bi bilo veoma zanimljivo proveriti domen uticaja kurseva na porodicu, pre svega roditelje. *Podržavam učenje svoje dece* je još jedna promena koju registruju, a ona ne iznenađuje s obzirom na to kako su dotaknuti i njihovi stavovi kao učenika. U tom smislu, ukoliko situaciju učenja ponovo osećaju bliskom, ukoliko su i sami motivisani da uče, velika je verovatnoća da će kao roditelji više podržavati učenje svoje dece.

Još jedna grupa benefita odnosi se na zdravlje naših ispitanika. Grafikon 5 pruža nešto detaljniji uvid u promene koje su se desile na ovom polju.

Grafikon 5: Promene u vezi sa zdravljem ispitanika

Kako se može uočiti, najviše je došlo do promena u pogledu toga da se naši ispitanici više nego ranije trude da vode zdrav način života. Takođe, više nego ranije vode računa o svom zdravlju, a nakon pohađanja kursa, više su zadovoljni svojim fizičkim zdravljem. Verujemo da se ovde može pronaći veza između poslednje tvrdnje i upražnjavanja sporta, ali da je vrlo verovatno da najviše ispitanika koji navode ove benefite jesu oni ispitanici koji su pohađali kurseve sličnog sadržaja (npr. predavanja o zdravoj ishrani i slično). Kursevi su najmanje uticali na promene u vezi sa konzumiranjem alkohola i cigareta. Rezultate koji pokazuju da se naši ispitanici nakon pohađanja kursa više trude da vode zdrav način života, da su zadovoljniji svojim zdravljem i da više nego ranije vode računa o svom zdravlju ne bi trebalo posmatrati kao suprotnost rezultatima koji ukazuju na to da oni u najvećem broju slučajeva ne menjaju navike u vezi sa pušenjem i konzumiranjem alkohola. Naime, moguće je da ispitanici ne konzimiraju cigarete i alkohol, te da u tom smislu i nije došlo do promena.

Konačno, nešto manje promene su registrovane kada je poverenje ispitanika u donosioce odluka i zainteresovanost za politiku u pitanju. Ono što je zanimljivo kada je reč o interesovanju za politiku, iako u najvećem broju slučajeva nije došlo do promena, ono je gotovo u jednakom broju slučajeva manje, odnosno veće. Ako posmatramo ostale kategorije u kojima je došlo do promena *manje nego pre*, ovde je ono ubedljivo najveće. Moguće je da se interesovanje za politiku gubi s obzirom na to da se javljaju novi sadržaji koji više okupiraju pažnju naših ispitanika.

Rezultati pitanja otvorenog tipa usmerenih na registrovanje benefita

Drugi način registrovanja benefita je bio pomoću pitanja otvorenog tipa, tačnije ostavljao je ispitanicima mogućnost da se sami izjasne o kratkoročnim/dugoročnim benefitima koje su uočili. Analiza pitanja otvorenog tipa podrazumevala je registrovanje ključnih reči u odgovoru ispitanika, te na osnovu toga smeštanje odgovora u kategoriju benefita kojoj pripada. Imajući u vidu obim i osnovne postavke ovog rada, ovom prilikom ćemo ukratko ukazati samo na neke od tendencija koje se uočavaju kada je reč o benefitima prikupljenim na ovaj način. Tabela 4 prikazuje listu kategorija (i potkategorija) benefita, kao i frekvencije za svaku od njih.

Tabela 4: Kratkoročne/dugoročne promene koje su ispitanici osetili nakon pohađanja kursa

Kategorije	Odgovori/ishodi	f	Σ (f)
Lokus kontrole		0	0
Samoeфикаsnost	Samopouzdanje	54	124
	Poverenje u sopstvene veštine	46	
	Samootkrivanje	14	
	Samomotivisanje	6	
	Samokontrola	4	
Tolerancija	Kulturološko znanje	20	28
	Tolerancija	8	
Poverenje	/		3
Socijalne mreže	Nove mreže	21	129
	Socijalna interakcija	72	
	Novi prijatelji	36	

Kategorije	Odgovori/ishodi	f	Σ (f)
Osećaj svrhe u životu	Nova inspiracija	29	84
	Struktura u svakodnevnom životu	15	
	Osećaj pripadnosti zajednici	5	
	Samoispunjenje i zadovoljstvo činjenja	15	
	Novi hobiji	9	
	Širi životni krugovi	9	
	Poštovanje	2	
Građanski i društveni angažman	Učešće u društvu	5	30
	Interesovanja i znanja o politici	25	
Građanske kompetencije	Promena stavova	6	30
	Učešće u ekspertizi	15	
	Osećaj odgovornosti	6	
	Politički argumenti	3	
Mentalno blagostanje	Mentalno blagostanje	19	110
	Blagostanje u svakodnevnom životu	33	
	Blagostanje na poslu	3	
	Raspoloženje	24	
	Nošenje sa životnim situacijama	6	
	Kvalitet života	15	
	Svrsishodnost	10	
Benefiti koji se odnose na posao	Dalje obrazovanje	6	72
	Instrumentalni ishodi	13	
	Karijerne opcije	16	
	Veštine koje se odnose na posao	25	
	Traženje posla	2	
	Povećanje radnog učinka	9	
	/	1	
Fizičko zdravlje	Fizičko blagostanje	39	43
	/	4	
Ponašanje u vezi sa zdravljem	Svest o zdravlju	14	45
	Zdravstvene veštine	7	
	Zdravstveni benefiti	24	
Porodica	Nošenje sa roditeljskom ulogom	4	6
	Obezbeđivanje informacija za porodicu	2	

Kategorije	Odgovori/ishodi	f	Σ (f)
Promene u obrazovnom iskustvu	Radost učenja	26	140
	Motivacija za učenje	58	
	Veštine za učenje	21	
	Motivisanje drugih da uče	9	
	Osećaj dostignuća	24	
	/	2	
Kompetencije	Veštine (nije definisano koje)	27	321
	ICT veštine	13	
	Veštine u rukotvorinama i umetnosti	38	
	Jezičke veštine	53	
	Novi stavovi/pristupi	5	
	Opšte znanje	79	
	Samoizražavanje i kreativnost	12	
	Veštine traženja informacija	5	
	Veštine čitanja	7	
	Unapređena navika čitanje	3	
	Numeričke sposobnosti	1	
	Veština pisanja	8	
	Povećana praksa pisanja	4	
	Socijalne veštine	11	
	Biti u toku	8	
	Komunikacijske veštine	22	
	Ekološka svest	4	
Muzičke veštine	21		
Bez ishoda			11
Bez odgovora			59

Ono što se može videti na prvi pogled je značajno bogatija lista benefita koje su polaznici sami uočili, a u odnosu na ponuđene promene o kojima je maločas bilo reči. U odnosu na pitanja zatvorenog tipa koja su identifikovala promene, a koja su bila analizirana, možemo uočiti nekoliko tendencija koje se ovde javljaju. Pojedine kategorije benefita su sada poprimile drugačiji sadržaj (na primer *porodica*). Pored toga, postoje one kategorije benefita koje polaznici nisu registrovali na ovaj način (lokus kontrole, poverenje).

Kao što se može videti, najzastupljenija kategorija benefita jesu kompetencije i to od onih opštih do krajnje specifičnih. Promene u obrazovnom iskustvu

su takođe vrlo zastupljene, a ono što je veoma interesantno jeste da se unutar ove kategorije sada javila i *radost učenja* (prilika da uče je bila benefit sama po sebi), ali i osećaj dostignuća u vezi sa učenjem. Socijalne mreže su se *podelile* na nekoliko vrsta, te polaznici sada izveštavaju i o kategoriji novih prijatelja koje su stekli nakon pohađanja kursa. U okviru kategorije samoeфикаsnosti, javili su se izuzetno jaki benefiti (samopouzdanje, poverenje u sopstvene veštine, samootkrivanje, samomotivisanje, samokontrola). Pored toga, kada je reč o osećaju svrhe u životu, polaznici su izveštavali i o novoj inspiraciji i osećaju smisla u svakodnevnom životu.

Kada je reč o benefitima u vezi sa poslom (a u odnosu na pitanja zatvorenog tipa), oni su vrlo slični, ali su se ovde javile i veštine traženja posla i povećanje radnog učinka. Kada je reč o kategorijama unutar zdravlja, izdvojila se svest o zdravlju (ispitanici sada imaju veću svest o nekim pitanjima zdravlja, ali nije došlo do promene u ponašanju), zdravstvene veštine (veštine koje im pomažu da budu zdravi/zdraviji) i benefiti u vezi sa zdravljem (nešto su konkretno promenili kako bi poboljšali svoje zdravstveno stanje, a zahvaljujući kursu koji su pohađali).

Konačno, cilj ovog dela rada nije bio kvantifikovati *kvalitativno* već samo pružiti mali, ali značajan uvid u bogatu listu benefita o kojima su naši ispitanici izveštavali.

Zaključna razmatranja

Rezultati Bell studije u Srbiji su pokazali da odrasli polaznici imaju brojne benefite od učenja u odrasлом dobu. Oni definitivno pokrivaju različite aspekte i domene života naših ispitanika – polaznika opšteobrazovnih kurseva. Ne ulazeći ovom prilikom u merljive kategorije i toga čega ima manje ili više i od čega to manje ili više zavisi, sada možemo samo podvući neke rezultate koje mi smatramo značajnim, a nadamo se da će svako u njima pronaći sopstvenu istraživačku inspiraciju.

Za sve one koji se bave obrazovanjem odraslih, značajni su rezultati u vezi sa promenom u obrazovnom iskustvu. Pohađanje opšteobrazovnih kurseva čini naše ispitanike motivisanim da uče, imaju veće samopouzdanje kada uče, osećaju radost učenja i ohrabruju i druge da uče. Nakon učešća u opšteobrazovnim kursovima, odrasli polaznici tvrde da su motivisaniji da se uključe u doživotno učenje i vide ga kao priliku da unaprede svoje živote. Ove benefite su izdvojili ispitanici iz svih oblasti kurseva, počevši od jezika, preko umetnosti, pa sve do građanskog obrazovanja. Socijalne mreže koje oni razvijaju najčešće nisu samo poznanstva koja traju tokom kursa, već to dovodi i do razvijanja novih prijateljstava, a to do

još većih promena u njihovom životu. Polaznici opšteobrazovnih kurseva se osećaju psihički i fizički bolje, a kursevi razvijaju njihovu potrebu da nešto promene u svom svakodnevnom životu (od zdravstvenih navika do građanskog angažmana). Ovakav lični razvoj se najčešće prenosi i na njih kao roditelje, na profesionalne uloge koje ostvaruju ili uloge građana koji postaju aktivniji. Ovo su samo neki od rezultata koji ciljano imaju narativni karakter jer govore iz ugla polaznika.

BeLL istraživanje je pokušalo da izmeri ono što se ređe i teže meri. Konceptualno i istraživački posmatrano, išlo je putem kojim se ređe ide. Studija je svojim kvalitetom i obimom ostavila veliki prostor za dalju i pre svega dublju analizu podataka. U tom smislu, smatramo veoma važnim i dalju analizu kojom bismo došli do podataka o tome da li postoje određene karakteristike kurseva (trajanje, kategorija, tema) koje više pogoduju nastanku određenih benefita. Takođe, ostaje potreba da se analizira koji to elementi kurseva (nastavnik, sadržaj, grupa...) i na koji način najviše razvijaju benefite. Tek tada ćemo moći mnogo sistematičnije i jasnije govoriti o kvalitetu opšteobrazovnih kurseva. Ta slika svakako će dobiti novu dimenziju kada se stavi do slike neke od partnerskih zemalja – učesnica istraživanja.

Pored toga, kvalitativni deo istraživanja i rezultati intervjua će pružiti uvid u sam koncept i složenost benefita, a posebno svih međurelacija koje ostvaruju. Takođe, postoje podaci u vezi sa samim polaznicima koji mogu kristalizovati sliku o participaciji u kursovima. Smatramo da će tek ovakva analiza doprineti stvaranju konkretizovanih preporuka za polaznike, provajdere, obrazovne politike. Ipak, svesni smo važnosti i ovih rezultata, jer govore o različitim aspektima i domenima života odraslog polaznika na koje kursevi ostavljaju nemerljiv trag.

Reference

- DESJARDINS, R. (2003). Determinants of Economic and Social Outcomes from a Life-Wide Learning Perspective in Canada. *Education Economics*, 11(1), 11–38.
- FINAL REPORT (2014). *Benefits of Lifelong Learning – BeLL*. Preuzeto sa: <http://www.bell-project.eu/cms/wp-content/uploads/2014/06/Final-Report1.pdf> (maj, 2014).
- KIL, M., OPERTI, F. & MANNINEN, J. (2012). Measuring Benefits of Lifelong Learning – BeLL Survey. *Lifelong Learning in Europe*, 17, 4–5.
- KIL, M., THOENE-GEYER, B., LUDWIG, J. & MANNINEN, J. (2011). *Core Benefits Glossary*. Preuzeto sa: <http://www.bell-project.eu/cms/wp-content/uploads/pdf/BeLL-Core-Benefits-Glossary.pdf> (maj, 2014).
- MANNINEN, J. (2010). Wider Benefits of Learning within Liberal Adult Education System in Finland. In Horsdal, M. (Ed.). *Communication, Collaboration and Creativity: Researching Adult Learning*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

-
- MANNINEN, J. & MERILÄINE, M. (2014). *Benefits of Lifelong Learning: BeLL Survey Results*. Finland: University of Eastern Finland.
- MEDIĆ, S., POPOVIĆ, K. I MILANOVIĆ, M. (2008). *Razvoj i stanje obrazovanja i učenja odraslih u Srbiji*. Beograd: Društvo za obrazovanje odraslih.
- SCHULLER, T., BYNNER, J., GREEN, A., BLACKWELL, L., HAMMOND, C., PRESTON, J. & GOUGH, M. (2001). *Modelling and Measuring the Wider Benefits of Learning*. London: Centre for Research on the Wider Benefits of Learning, Institute of Education, University of London.

Dubravka Mihajlovic⁴, Edisa Kecap⁵
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

BeLL Research – Benefits of Lifelong Learning in Serbia⁶

Abstract: This paper presents and analyses the results of BeLL (Benefits of Lifelong Learning) research in Serbia. BeLL is a comparative study carried out in 10 countries, which aimed to investigate the benefits of participation in liberal courses. In one part, this paper is focused on the basic characteristics of the BeLL study. The other part of this paper is focused on the presentation and analysis of research results in Serbia. This paper analyses only one part of the results, aiming to give a general picture of the benefits of adult learning in Serbia. The research results showed varying benefits of participation in liberal courses, and that these benefits affected very different aspects and domains of life, and the different life roles of adult learners.

Key words: lifelong learning, benefits of learning, liberal courses.

⁴ Dubravka Mihajlović, MA is a research assistant at the Institute of Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade and a PhD candidate in Andragogy

⁵ Edisa Kecap is a research assistant at the Institute of Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade and a PhD candidate in Andragogy

⁶ The BeLL project (2011-2014) has been funded by the European Commission as a part of the EU funding stream “Studies and Comparative Research (KA 1)”. In addition to authors of this paper, the following organizations and persons have contributed to this research: Dr. Bettina Thöne-Geyer & Dr. Marion Fleige (German Institute for Adult Education DIE), Professor Jyri Manninen, Dr. Matti Meriläinen & BA Anina Kornilov (University of Eastern Finland), Professor Monika Kil (Donau-Universität Krems), Dr. David Mallows & Dr. John Vorhaus (University of London, Institute of Education, UK), Professor Javier Diez (University of Barcelona, CREA Research Centre, Spain), Dr. Petra Javrh & Dr. Natalija Vrečer (Slovenian Institute for Adult Education SIAE, Slovenia), Dr. Hana Danihelková (Association for Education and Development of Women ATHENA, Czech Republic), Dr. Irena Sgier (Swiss Federation for Adult Learning SVEB, Switzerland), Professor Simona Sava (Romanian Institute for Adult Education IREA, Romania), Dr. Katarina Popovic (Adult Education Society AES, Serbia), and Dr. Paola Zappaterra (Associazione di donne Orlando AddO, Italy).